

Не в München, а изобщо в чужбина не ми се ще да пиша за българската литература. Тук поне писала можах да напиша няколко страници, без да съм свършил още нещо, а в Алштите сигурно и една страница не мога написа. Тук искам да живея с онова, което с а м о т у к мога да намеря. Когато се затворя в къщи да пиша, струва ми се, че съм се върнал в България. При това ще ми се да позабравя малко тия две години, през които твърде много работих. — Кога най-късно трябва да свърша и изпратя работата си? — Не помня, писах ли ви, че жена ми е на дача в Dachau (едно близо село). Когато се върне, ще подирим слугини. — Писаха ми, че втората ви сказка била много съдържателна. Не се съмнявам. Имате ли писмо от Рим? Яв(оров) щял да редактира сборник В и т о ш а? Името изглежда твърде упорито. Яв(оров) навярно иска да подчертае, че никой не може да му разбере драмата.

Сърдечни поздрави на всички ви.

(Б. Пенев)

София, 30. XII. 914

До госп. Хр. Спасовски
Учителски институт
Ески Джумая

Уважаеми господине,

Напишете едно писмо до Комитета П. Сл., посочете изрично кои негови стихотворения ще отпечата, в колко екземпляра, кой ще ги издаде; кажете и какъв хонорар ще заплатите (на печатна кола).

Вашата идея е много добра — ний трябва да дадем на нашите деца избор от най-добрите наши поети, за да престанат да ги хранят с блудкавостите на така нар. „Детска литература“.

Портрет на Славейков ще може също да Ви се изпрати.

С. поздрав (Д-р Кръстев)

СПОМЕНИ ЗА АНА КАМЕНОВА И ПЕТКО СТАЙНОВ*

КЛИМЕНТ ЦАЧЕВ

Името ѝ срещнах за първи път в невръстните години на детството си. И то не под детско разказче или приказка, а на корицата на една книга, която носеше заглавието „Неповторимото“. Неповързана, сивичка, в средата с рисунка петънце — мостче изкорубено, край него храсти. Беше я купил баща ми, и то не от амбулантен книжар, а направо от книжарницата, защото още не беше разрявана. (За днешния читател това е нещо загадъчно, но тогава печатните коли се подвързваха необрязани дървени „ножове“, някои от които бяха от скъп материал, че дори и от слонова кост.) И понеже валтах на всичко книжно, внесено въщи, беше ми строго забранено, не знам защо, да се докосвам до тази книга. Не мога да се похваля с детско послушание, но тази строга родителска заповед изпълних и книгата прочетох чак когато станах двадесетгодишен, но за нея ще стане дума по-нататък. Но името на авторката запомних. Гласната „а“, повторена в малкото ѝ фамилно име, ми звучеше някак особено и респектираще. Хич и не съм допускарл тогава, че понякога то се прави нарочно и че в стиха или в белетристичната фраза подчертава със звучността си мисълта, а най-малко, че след години на изпита си при професор Андрейчин заради тази пуста „алитерация“ ще се извивам пред него и за малко не бях „скъсан“, защото в напрегнатия ми мозък не идваше и не идваше подходящ пример. След това в различни литературни вестници и списания срещах това име, все с похвали, заради книгата ѝ „Хари-

* Откъс от книгата „Началото на пътя“ — втора част.

тиният грях", а и заради другата, която стоеше в нашето шкафче. Но разказ или статия от тази авторка почти не помня. След години разбрах, че когато един автор не се налага често на вниманието на читателите, понякога печели с това. Има нещо респектиращо и достойно за уважение — значи авторът дълго живее с творбата си, дълго е прецизирал всичко и ние предварително сме готови това да бъде основата, когато я приемаме. Някъде печатаха и снимки на авторката — строго лице, винаги в профил, скромна прическа. Върви и разгадавай чрез нея какво се таи в същността на човека.

Ана Каменова видях за първи път през зимата на 1946 година. В салона на тогавашната Камара на народната култура — и тя беше дошла да чуе стиховете на младите поети студенти на литературното четене, организирано в чест на студентския празник, осми декември. Като всеки провинциален гимназист, изкусен вече от поезията, горях от любопитство да видя колкото се може повече от големите писатели. Показаха ми и Ана Каменова. Невисока на ръст и според юношеския ми опит жена на години — навярно тогава ще трябва да е била малко над четиридесетях, но за мен бе на възрастта на майка ми, значи стара. Нестройна и някак не по женски скроена, уведена на една страна глава, пак със същата строга прическа, свитичка, като че ли искаше да не бъде забелязана, вървеше до висок, елегантен, строен, с младежка фигура мъж с посребрени коси, който усмихнат се обръщаше на всички страни и с кимане поздравяваше познатите им. Него го познах, бях го виждал на снимки във вестниците: Петко Стайнов, професор в Софийския университет, министър на външните работи в първото отечественофронтовско правителство. След няколко години щеше да ме изпитва като студент в Юридическия факултет по международно право, а след това щяхме да се запознаем и щях да почувствам някаква симпатия към мене, заради не за години ми юношеска палатост.

И макар че бях дошел да видя писатели, погледа ми се закова в Петко Стайнов. Неговата дейност през годините на войната бе широко известна на всички антифашисти, като открит противник на фашистката политика, провеждана от нашето тогавашно правителство. Знаеше се за неговата остра, скурушителна с аргументи реч, с която е отхвърлил драконовските нови членове на допълнението към Закона за защита на държавата. Бил е прекъсван с недостоини бележки, с обструкциите на мнозинството от правителствените депутати — на депутатите комунисти и на тоя с открити леви убеждения мандатите били отнеги предварително. Законът, въпреки отпора на шепата опозиционни на правителството депутати, бил все пак приет. Но сред народа се говореше, че и в Народното събрание има хора, които не са загубили съвестта си в името на правдата, не се боят от полицейските репресии. След това пак се разнесе името ми във връзка със Закона за защита на нацията, когато е било решено българските евреи да бъдат пратени и унищожени във фашистките концлагери. Този път правителството се съобрази с надигналия се протест от страна на интелигенцията, част от депутатите, начело с подпредседателя на тогавашното Народно събрание и с манифестациите на възмутения народ. През април 1944 година ми бе дадено да прочета препис от неговата реч пак пред това същото събрание, веднага след бомбардировката на София на десети януари. Бил ранен, дошел с превързана глава и апелирал незабавно да се скъса с фашистка Германия, защото отдавна било известно, че тя не само губи войната, но с варварските си методи на репресии в окупираните области и държави е настроила срещу себе си всичко прогресивно в целия свят, не само комунистите. В тази бомбардировка загинал и неговият тъст: бившият министър и посланик дълги години в Лондон, отчаяният русофил-народняк и възрожденец Михаил Маджаров, който дълги години пишеше веднъж в седмицата остри статии във вестник „Мир“ срещу политиката на правителството. Във връзка с неговата смърт близките му получили съболезнователна телеграма лично от Чърчил — така се говореше. Значи Ана Каменова беше негова дъщеря, потомка на възрожденско коляно. След години щях да науча от спомените на Михаил Маджаров, че баща му и майката на Бенковски са брат и сестра, че той се е срещал с първия си братовчед Гаврил Хлътов в Цариград. А и Ана Каменова поиска чрез статия да възстанови истината за достоверността на фотографията на Бенковски. Беше абсолютно убедителна и аргументирана, огпечата намиращия се в нея истински образ. Едно лице, като на рода Маджарови, страни обрасли с рядка, светла брада, по-скоро бакенбарди — според Захари Стоянов той е бил рус. Инверсията си каза думата и Бенковски в нашето съзнание е тъмнокос, със засукани мустачки, остра волена брадичка — снимка, взета от една обща фотография на останалите живи востанници от хвърковатата му чета, когато той въобще не е могъл да бъде сред тях, защото е загинал в Тетевенския балкан, край Рибарица. Тази личност, на която никой не знае името, е била избрана заради напетостта си да представлява воеводата, за да бъде снимката по-достоверна — не може дружина без воевода. . . Но тогава, когато аз видях Ана Каменова, тези неща не ми бяха известни, пък и не само на мене.

Приеха ме студент, но аудиторията не ме тогледха никак. Живеех с кръжока „Васил Воденичарски“ при филозофите и с печатаните неща главно на моите връстници в различните ежедневници и в литературния печат. Произведенията на утвърдените писатели четях с благоговение — ако не всичко ми допаднаше в тях, дирех вината у себе си, бях убеден, че незрелостта ми пречи да видна във всичко, в неговата дълбочина. Занесох първото си стихотворение на Фурнаджиев в „Литературен фронт“. Той беше сам в редакционната стая и аз смятах, че е едноличен редактор, с помощник Радой Ралин, който изпълняваше ролята на технически уредник. И от него научих, че имало и редколегия, която била от няколко човека. Запомних имената на Пенчо Данчев — статията му срещу „индивидуализма“ на Пенчо Славейков не харесвах — и неочаквано за мене, и това на Ана Каменова. Навярно съм направил някак изневидана физиономия — спомних си я една такава свитица, незабележима. В редакцията на „Литературен фронт“, където според мене тогава всичко минаваше през огън и пламък, лали се ковеше новата ни социалистическа литература, трябваше да бъдат хора с малко митическа отсенка. Пенчо Данчев приемах — той все пак се бореше срещу нещо, което не разбирах какво е точно, но го чувствах като непотчено. Ана Каменова беше друго нещо. . . Фурнаджиев бе забелязал трепването на лицето ми няколко пъти повтори една и съща фраза, за да прогони у мене породилото се неверие. „Тя е културна жена и много, много ни помага в редакционната работа!“

Навярно беше прав. За общата им работа нищо не знаех, но че бе културна жена и много добра писателка, имаше защо да ме уговаря. Аз бях прочел вече книгата ѝ „Харитиният грях“ и оная, другата, която ми бе взета от ръцете, когато бях малък. (За тези две книги е писано много и доста по-вещи в разпорбите от мен лица са доказали техния достойнства. Нямам намерение да им правя цялостен разбор, а ще кажа комплексивно какво се е задържало от тях у мене и досега и какво ме покори, макар че когато ги четох, бях в такава възраст, когато бях абсолютен отрицател на всичко. Не харесах романа на Горки „Майка“, навярно защото тия, които ми го дадоха, настояваха, че бил шедевър, а бях във възторг от „Детство“, „Сред хората“ и „Моите университети“, а на тази трилогия другите гледаха някак сизиходително.)

„Харитиният грях“ не ми допадна чак толкова, колкото очаквах, след като бях чел редица утвърдителни рецензии за нея. Казах, че бях във възрастта на отрицанието. Но и друга книга като нея не бях срещал в нашата литература. Харитина, момиче от малък провинциален град, чувствително и с мечти, родени в нея и от прочетените книги, е длъжна да живее и да се съобразява с пуританските нрави на забикалящата я. А тя иска да се освободи от тежестта на тези окови, да има право на избор, да обича, да бъде лично, да даде своя принос в този живот, а не да бъде само консуматорка. Но не смее да застане открито и да заяви своите права. Оттогава ми се е запазила една картина от живота на тази Харитина, навярно в края на книгата, която и сега е пред мен, като живопис от голям майстор художник. . . Правецерта прихлува градчето, добитъкът се прибира от паша и сред прахулката излиза момичето, за да прибере техните говеда. И в душата ѝ е утаена горчилката на ежедневното. А тя мечтае за други, възвишени неща, за големия свят и големата любов. . . Всичко ми беше така познато, сякаш над селото ни падаше синкавият здрач на вечерта. . . Протест ли беше или само ропот, или в образа на момичето Ана Каменова бе вложила нещо свое, „автобиографично“? Рецензентите пишеха, че тя е учила в Англия, значи бе видяла „големия свят“, а и в описания отрязък от живота на Харитина имаше искра от възпламеняващия бунт. Това бе просто едно човешко съпреживяване на съдбата на едно младо момиче от времето, в което живеех, изпълнено със съчувствие към него. След години щях да прочета една мисъл на Еренбург, че в истинската литература авторът съпреживява съдбата на героите си. А аз бях виждал такива момичета като Харитина. Това бяха младите, неомъжени учителки в село, които идваха у нас с китарите си и руските романси, нееха ги в топлите вечери, говореха за книги и големия свят, който ги очаква. . . Сега си давам сметка, че книгата не ми е толкова много допаднала, заради пасивността на главната героиня. А в онези години на отрицание и неосъзнат бунт срещу него, което беше край мен, но все още не беше конкретно, примиряващите се г-рзи не ми допадаха много.

„Неповторимото“ зачетох с пренебрежение, след като разбрах, че това са своеобразни пътеписи. Но след първите няколко страници книгата ме покори. Облъкна ме големата любов към нашата малка, изстрадала страна, в която сме се родили и в която живеем, научавах все нови и нови неща за светите места, които не бях виждал, а някои като „Демир баба теке“ и не подозирах, че съществуват. И повечето от тези — нека ги наречем условно очерци — беше и съдбата на един нравствено голям и праведен човек, който с примера си в живота не можеше да не бъде коректив и за нас. И всичко това не бе дадено директно, дидактично, а някак дискретно, с преклонение. Авторката оставаше скрита зад редовете, но

читателят чувстваше нейното присъствие и разбираше, че това е човек, който се прекланя пред човешката нравственост и жизнелюбие. . . Веднага потърсих сродна на тази книга — имам този навик и сега: прочета ли нещо, което ме хваща, веднага търся друго, в което има нещо, и да ти съпоставям. Взеж Вазовите пътеписи, вглаве с „Великата Рилска пустиня“, които за мене дотогава бяха образци. Признавам си дързостта — възните натежаха към Ана Каменова. Навярно то ще е било заради езика — Вазовият ми се стори никак остарял, описанията на места бяха май че разтеглени. А у Ана Каменова всичко беше сбито, точно обрисувано с лиричен, многопластов език. . . — въобще, нещо „неповторимо“ . . . Миняха години и си дадох сметка, че и двете книги са нещо съвсем самостоятелно едната от другата, че и двете са върхове в жанра си в нашата литература.

Редакцията на „Литературен фронт“ се премести на улица „6-и септември“. Разшири се. Главен редактор стана уважаваният от всички Веселин Андреев, тогава още Георгиев. Ама и състав ли бе — от Орел нагоре, така се шегувахме тогава, защото отдел „Белетристика“ завеждаше Орлин Василев. Пак в прозата завеждащ „Очерците“ бе Ангел Каралийчев. И Ана Каменова остана от старата редколегия. Значи Фуриаджиев е бил прав — нейното присъствие в редакцияната работа било много необходимо и полезно. Навярно само редакторка при двамата белетристични редактори, защото когато започнах да пиша първите си очерци, убеден от Орлин Василев, че писателят трябва да контактува многоплавно с читателя — тогава думата „комплексно“ още не бе въведена в употреба — понякога тя първа четеше ръкописа ми. Рядко идваше в редакцията, освен на заседанията на редколегията, нямаше дори в самостоятелно бюро. Ангел Каралийчев редактираше със замах — прочетеше написаното и му туреше един попис отгоре с одобрителното „Да!“ . . . „Добре, добре!“ . . . А другото, дето чакаш да го чуеш и то е вътре, но ти сам ще разбереш след време, как стават тези работи. Работата учи човека. Важното е, че става за печат и така“ — и се впускахе в сладки разговори за писателския труд. Писателят бил като овощаря — садил овощки, знаел им сорта, но не можел да отгатне кое дърво ще даде най-сладък и най-обилен плод и да го храни после цял живот. Трябало да се сядат дървета. . . Да се пише, да се опитва всичко, а времето само щяло да каже стойността на сътвореното.

Ана Каменова беше прецизен редактор. Тя четеше внимателно ръкописи, поправяше буквените знаци и поставяше пълните членове, с които аз и досега съм скарал, понякога ми показваше обяснителните пасажки, които и без авторовата намеса бяха ясни на читателя и деликатно искаше съгласието ми да ги съкратим. Съгласявах се, защото беше права, гневях се на себе си, че не съм забелязал излишното. Разговорите ми с нея ме притесняваха, чувствах се неловко. Струваше ми се, че тя гледа на мене никак майчински като на дете, или по-точно като на палаво момче, което я забавляваше с дързостта си да пише и все пак поюсимо със съгласието си да приема съвети и поправки. Приемаше, което четеше, понякога се интересуваше от живота на село извън това, което бях написал, но задълбочените ѝ разговори ме смуцаваха. Какво можех да ѝ кажа, пък и не бях дори се и замислял върху това, за което ме питаше. Сега разбирам, че тя е искала да разбере по-дълбоко промените, които настъпват в селото ни, тъй като нямаше възможност да пътува често, а не да мери уменията ми багаж. Гледах да се измъкна някак си, защото бях мъж на години — гонех тридесетях, бях вече женен и очаквах дете. По снимките от онова време виждам, че аз наистина съм изглеждал съвсем хлапе.

Нито веднъж не чух суперлативи, нито дори и похвала за това, което тя приемаше за печат. Поглеждаше ме само мило и толкова. След години, когато и аз станах редактор и почувствах кое-що в писателския занаят, разбрах, че истинският, добросъвестен редактор не трябва да дава никаква оценка на произведението, което му носи сътрудникът. Достатъчно е само, че го приема. Не сте ли се чувствали неловко, когато в лицето ви се пливат похвали? . . . И още нещо: редакторът не е вездесъщ, оценката му, отговорността и правото му да бъде произведението отпечатано и по този начин достъпно до хиляди читатели, е само негова, лична. Утре то може да бъде отхвърлено от някой критик. Значи в тази редакция има един недобросъвестен редактор, който иска да ме злепостави пред читателите, че дори е неискрен и ме хвали на четири очи. На кого да вярвам? . . . Колко пъти като редактор и завеждащ отдел съм възирал талантиви сътрудници, които са жаждали да чуят дитирамби от хвалебствия. Един дори си взе ръкописа — това даровито момче го провали характера му — само защото не продъних тавана, че в редакцията е постъпил шедьовър над шедьоврите. И сега чувам гласа на някой редактор в някогашния отдел — святата посредственост, бездарие, добралце се сподмазване до това място, — как обсмива с ласкателства някой негов събрат и пак потърпявам. Знаех си, че творбата няма елементарни художествени качества и аз ще бъда този, който ще трябва да я спре. Она ще бъде покровителка на талантите, а аз убиецът. И аз ще трябва сам да си дам оставката — принуден, разбира се, — защото

пред. Ласкателят, събрал партизани, които са му създали ореол, ще заеме моето място. Сега огънят се пренесе върху главата на заместник главния, който наблюдава отдела. Но и на него ще видят сметката след време и на негово място ще бъде поставен онзи, „покровителя“ на непризнатите таланти. . . . Като виждате, играта съвсем загубя.

Почувствала, че е някак излишна в новия състав на „Литературен фронт“, Ана Каменова някак безмълвно се оттегли от редакторското място. По това време вече и аз работех във вестника и отношенията ни бяха вече повече от коректни. Но не се отказа от обществената си дейност. Като член на ръководството на българската секция на ПЕН-клуба, тя бе на не едно негово заседание, на международни конференции. Чувах, че се държала там много достойно, защитавала интересите на писателите от социалистическите страни и отбивала нападите срещу съветските писатели, които нямаха свой представител в този ПЕН-клуб. Даже неведнъж били приемани нейните проекти за резолюции. Беше висококултурна, тактична, умееше без поза да убеждава и да налага мнението си. Такава беше понякога и на наши събрания, когато често взимаше думата. И винаги е било по повод на някой спор. Разгорещените опоненти вече мятаха разгорещени погледи един към друг. Тогава тя вдигаше ръка. Тихият ѝ глас приканваше вниманието на всички. Отначало тя даваше право на позицията на единия от спорещите — била интересна и требвало да се замислим върху нея. Но и мнението на другия съдържало в себе си ценни мисли. И то заслужавало вниманието. И някак неусетно тя се впускате в казаното от двамата. И уж вникваше в тях, а някак незабелязано казваше своето мнение, което беше съвсем различно от спорещите. И без да вземе страна, без да засегне някого, убеждаваше ги, че спорът е породен от амбиции или засегнати честолюбия, че това, за което се горещим, е съвсем лесно отстранимо. Населектризираните присядаха укротени на местата си и деловата работа продължаваше.

Пови се и нова книга от нея — „Никъде край София“, която не бе посрещната много ласкаво от критиката. Действието се развиваше в бригадирски стан и главната героиня беше пак младо момиче. Тогава бригадирското движение обхващаше цялата ни младеж и бе съвсем естествено там да потърси сюжета си. Но главната героиня си оставаше все същата оная нейна Харитина и тя беше някак привнесена в нашето време и бе някак безкръвна, непълноценна. . . . Светът на писателя е в самия него. (А защо само на писателя — това се отнася за всички хора.) Каквито и обекти да посетим, каквито и да наблюдаваме, то трябва да бъде пречупено пак през него, през душевността му. И пресъздаденият наблюдаван, а не живият живот, винаги се подчинява на онова, другото, което човек носи в себе си и което е негово същност. Ана Каменова не показа никъде и пред никого своето огорчение от неласкавите отзиви. Тя като че ли някак се примири, сама се убеди, че новото време ще бъде пресъздадено от неговите активни творци. И повече не се върна на творба със съвременна тематика. Но детско-юношеската ѝ книга за Индия, плод на нейно пътешествие в тази страна, бе посрещната с възторг от страна на малките читатели. И главният герой в тази повест, Владко, стана любим техен герой. Това възвърна самочувствието на писателката.

Стана така, че нашите срещи станаха случайни и редки. И чак през лятото на 1963 година едно непредвидено обстоятелство ми даде възможност да бъда близо до тяхното семейство близо месец. . . . Решихме с жена ми и дъщеря ми да не ходим през лятната ваканция в омръзалия ни вече Созопол, а да отидем, като по-здравословно за детето, на планина. Мислихме, умувахме и отсякохме — Коприщица. Градчето привличаше с романтичната си архитектура, с патинчаните си стари къщи, но главното бе, че там няма да имаме общи близки, ще можем да почиваме наистина — в смисъл, че няма да се засядяваме вечер до късно по кръчмите. Потеглихме с влак и по пътя усетих силни болки в левия си крак. Една спретната, височка булка ни посрещна на автобусната спирка и любезно ни предложи горния етаж на дома си. Трябваша ни две стаи — битовите подробности бяха веднага уредени. Местният лекар дълго сезира в зачервеното ходило на крака ми, проследи с натискане болката чак до таза и отсече: фибрит. Пълна неподвижност и компреси със сиропа на Вишневски. Нямахме как, трябваше да се лежи. Червенината и отокът спаднаха. Друг лекар, летуващ съсед, дойде и той на визитация. Доведе отиляк невролог и ме вдигнаха на крака — лумбаго. Макар и със схванат крак, започнах да излизам по малко. Тогава разбрахме, че сме съседни на Маджаровата къща и че Ана Каменова и Петко Стайнов са там. Самотата вече бе почнала да ни тежи и решихме да им отидем на гости.

Не знам откъде събрах кураж да им отидем на гости. Почухахме един следобед с железното мандало на тежкокованата, с чурдисала от старост дървеня. И за наша радост излезе да ни посрещне Ана Каменова и любезно ни покани. Добре че беше тя, защото не се познавахме със съпруга ѝ — как ли щяхме да му обясняваме нахалството си, че непоканени ги посещаваме. Тя наистина се зарадва, че ни

вижда, възхити се, както е прието, от миловидността на дъщеря ни, направи комплимент на жена ми. Любезността не идваше от това, че и двамата бяхме членове на писателския съюз, значи колеги. Тя наги намираще добра дума при всеки подходящ случай. Петко Стайнов си беше такъв, какъвто го видях си риза. Стоеше сред тревата на двора, надвисна машинка. Дойде, бяхме му представени и веднага се върна пак. Оказа се, че английската му машинка, с която подстригвал тревата се развалила. Отидох да му помогна — колелцата, посредством зъбчати колелета, задвижваха валиците на ножовете, а този междинен блок бе залял. Почоплих и аз над отворения капак, докато не видях под навеса до огромния порта една селска най-обикновена коса. На нея беше обесена торбичка — навярно с наковадия и бруе. Предложих му да окосим тревата, но той вдигна безпомощно рамене. Взех ги, седнах на земята, забих наковадията и чукчето ситно заля по широкото острие на косата. Трябваше да бъде наклепана ситно, защото тревата беше широколистна и жилага — райграс. После я сгложих, прекарах бруса по нея — згладих я — после го пъгнах под колана на панталоните си и след като теглих една малко солена благословия, както косачите в нашия край преди да започнат, замагнах. Тревата покорно легна под острието. Петко Стайнов хукна някак зарадван да съобщи на жена си, че най-неочаквано си намерил косач, та дойде и — навярно той ѝ бе казал как съм започнал, което го развесели — пожела ми както някога на село „помози бог“. Отвърнах въздушевен и работата завчас беше свършена. После прибрахме с вилна и търмък окосената трева, изтрихме запотени чела с опъкато на ръцете си. В двора лъхна свежия дъх на прясно село.

Ана Каменова ни посрещна с чинийки свежи малини, посипани със захар. Тя и жена ми бяха седнали на столцета пред бащината ѝ къща — прочутата Маджарова къща. Чак сега можах да я огледам отблизу. . . Широкият двор бе заграден с висок дувар. През затревения двор имаше пътечки с плочи, а една водеше към най-затътената част на двора, където бяха струпани камъни от планината — нещо като алпинеум, с една голяма, висока почти човешки ръст, старинна дълга. Пред голямата двуетажна сграда бяха засадени вече на години борови дървета, които отдалече закриваха типичните за копривщенските къщи извивки и чупки на покрива. Цялата предна част бе с много прозорци, които сега меко блестяха на слъцето. Към втория етаж водеше стълба, между двете дървета имаше закачен голям овчарски звънец — нали Копривщица някога е развъждала по стотици глави овци на къща. С него викали за обед или вечеря приснатите из двора гости.

Разговорът, който се поведе с домакините, бе за нас съвсем неочакван с въпросите им и дори ни се стори и странен. Знаем ли каква е точно играта. . . каза се едно английско име. И двамата с жена ми вдигнахме рамене. . . В днешния вестник пишело, че в Крим тогавашният ръководител на Съветската държава приел някакъв американски бизнесмен — с когото впрочем не се е държал много гостопримно и вежливо — и преди да седнат на масата за обед, играли играта. . . Английският език не се поддавал много на транскрипция на руски и навярно нещо е сгрешено при предаването на съобщението. И двамата отново разтвориха двете дебели книги, които сгояха до тях — английски тълковни речници, различни издания. Намериха нещо, което звуково приличае на написаното във вестника и решиха, че това е тяхната игра. Заведоха ни да я покажат. Пет боядисани в бяло забити колчета бележеха центровете на знака на олимпийските игри. От разстояние на тях трябваше да се нанижат пет възени, гъвкави обръча и се получаваше олимпийската емблема. Опитахме си и ние късмета в тази игра, не ни провървя, не беше като косенето и се върнахме пак при столовете си.

И двамата с жена ми останахме изненадани, когато забелязахме, че домакините се обръщат един към друг с „вие“. Когато Стайнов говореше за съпругата си, наричаше я „госпожа Каменова“, а тя пък него „господин Стайнов“. Особено вежливо той благодари за малините, след като ѝ върна чинийката. Боже мой, та тези хора бяха делили десетилетия съпружеското си легло и бяха запазили такива отношения помежду си. . . По едно време край нас мина една много едра сива котка, с градишно тяло. Дъщеря ми я погледна с възхита. Тя съвсем презрително се запъти нанякъде из двора, но изведнъж спря и се върна. Помириса всеки от нас и спря до мене. Протегна ръка да я погледя. Ана Каменова ме спря с вик, защото тя не разрешавала на никого да бъде ласкав с нея, а понякога отвършала на нежността, както тя си знаела. И най-неочаквано котката скокна на коленете ми и се излегна царствено в скута ми. Домакините ахнаха от изненада и взеха тази котешка благосклонност към мене едва ли не като някакво знамение. Истинска потомствена аристократка във всичко, стара мома, тя не позволила на нито един мистен котарак да се чифтоса с нея. Своенравна и особена в държанието си, досега тя не позволила на никого да се докосне до нея, освен на един човек, но той бил много, ама много добър човек.

Решиха, че и в мене има нещо не както у другите останали, иначе защо животното само ще дойде да се погали в мене, щѐ потърси закрилата ми. Дъщеря ми, възторжена от котешкото благоразположение към мене, си поигра малко с нея, но когато реши да я вземе на ръце, тя деликатно, без дори да изсъска, се изскубна от ръцете ѝ и се запиля някъде из двора. До раздялата все за тази котка говорехме и за нейната странна прищявка.

Още не прихлопнали вратата на квартирата си, дето се казва, и на портата се похлопа. Хазайката донесе един луксозен, подплатѐн плик, на който пишеше имената на двама ни. На безупречно белия лист, след обръщението „Мили хора“, Ана Каменова и Петко Стайнов изразяваха радостта си от днешното ни посещение у тях и ни канеха най-вежливо да им гостуваме утре, пак по обичайното време. Щѐли да бъдат и техните близки, които щѐли много да се зарадват, ако се запознаят с нас. . . . Защо да не отидем пак, щом като неканени бяхме почукали веднъж на портата им? . . . И все пак това писмо, тази писмена покана ни смути и малко пообърка. Та те можеха още докато бяхме у тях да ни покажат, защо трябваше да ни пращат писмо, да дирят съседското момиче — така ни каза хазайката — и да ни го пращат по него? Дълго умувахме дали са решили това още като бяхме у тях или после и накрая отсякохме: може би така е прието в техните среди, откъде да ги знаем ние тези работи. . . . Говорят си на вие, Стайнов ритуално благодарни на жена си за малините. . . . И тези английски речници, и тази игра с кръговете от въженца и колчетата. . . .

Издокарани и смутени, пристъпихме към съседния двор на Маджаровата къща. Първият път посещението беше колегиално, а сега официално. . . . Почукахме с мандалото и влязохме в двора. Групички мъже и жени на възраст се бяха пръснали на различни места по двора. Ана Каменова се показа на чардака на къщата, огледа ни и удари големия овчарски звънец. И помамени от медния му глас ние се запътихме към стълбата.

Сега приемът, нали беше все пак официална покана, бе в горния етаж на къщата. Отляво на входа имаше широка стая, с миндерлъци край стените. Насядахме на шарените китеници, подпряхме се на възглавниците. Започна представянето: академик Игнат Емануилов със съпругата си, академик Данов със съпругата си и дъщерята, студентка класическа филология или нещо от този род — знаеше гръцки език; академик Живко Сталев със съпругата си и синчето, малко по-голямо на години от дъщеря ми. Той ми беше преподавал някога в Юридическия факултет, но вече бях забравил по какво, а аз все се хвалех, че съм следвал право. . . . Нямахме ръкуване, а само приповдигане от мястото си и малък поклон. Нашите имена не им направиха никакво впечатление — пуста суета! Аз зяпах по стените. Имаше няколко портрета на стопанина на къщата в едър план. Държелив старец с дълга, двувърха брада, която лягаше библейски из гърдите му. На едната се виждаше парапет от каменни стълби, другата беше пред тази къща. . . . Едро, грубо и дълго лице. Май че него политическите му противници го бяха наричали в нападките си „конската глава“. Спомних си, че този образ бях виждал във вестник — карикатура от Бешков. Ако се не лъжа надписът над нея май беше „Двамата копривщенци“. Бюстът на Дебелянов и този внушителен човек, чисто име тогава не знаех. Текстът отдолу гласеше: „Единият безсмъртен, а другият не умира.“ Тогава то ми прозвуча като черен хумор — подканяше се един възрастен човек да умира. Навярно така са го посрещнали и политическите му противници. След години, Веселин Андреев, който е бил близък на семейство Миджирови по това време ми разказа как е била приета карикатурата. Нормалната реакция, която аз очаквах, бе раздражението, ругатни по политическия си враг, пладненца Бешков. Но Маджаров прави нещо друго, непонятно за нашите нрави и манталитет. Праща официално писмо-покана на Бешков на гости, като му сервира прекрасен обед. Бешков пък му подарява оригинала на рисунката.

Сега малините бяха посипани не само със захар, а полиати и с каймак. Академичните поведоха разговор помежду си — на злободневни теми. Но всеки съобщаваше нещо, което не бе известно на другите. Или ако случайно го знаеха, тактично премълчаваха. Нямахме спорове, никой не противопоставяше свое мнение на чутото. Понякога и той казваше своето, но нямаше и помен за противопоставяне или пък да се оборва чутото. Даваше се право на всеки да живее със своето, както го чувстваше и разбираше. И друго, което ми се стори непонятно — не се каза лоша дума за никой друг човек, който не присъствуваше. Понякога се споменаха имена — еди-кой си мислел по този въпрос съвсем различно от това, което се казваше, но без ирония и омаловажаване на чуждото мнение. Възпитание ли беше това, или зачитане на всяко мнение, или пък от позицията на своето положение тези хора се бяха издигнали над дребнавото и не се ровеха в подробностите. А може би тяхното поведение, непонятно за нашите нрави, се дължеше и на трите неща, взети заедно. . . .

Поднесоха и кафето. Без да се съобразя, че трябва да поискам разрешение от домакинята да пуша, без дори да се огледам, че никой в тази широка одая не пушеше, извадих кутията си цигари „Слънце“ и кълбата синкав дим се разстлаха сред смълчаните гости. Срещнах неодобрителните им погледи и понечих да смачкам цигарата си в чинията на кафето, която използвах за пепелник. Ана Каменова се пожертвува да смекчи арогантната ми постъпка. Поиска си и тя цигара, а никога не бях я виждал да пуши. Нали беше домакиня, трябваше да умаловажи постъпката на госта, който бе поканила. Тръгнахме си първи с жена ми сконфузени. Край на академическия кръжец! . . . А аз се бях пошегувал със себе си — ако сред тези хора не поумнея, нямаше кога да стана човек на място и с тежест. . . Мълчахме по пътя, мълчаливо се прибрахме всеки в стаята си, отказали се даже да вечеряме. . . И когато мръкна, хазайката донесе ново писмо. Помислих, че това ще е извинение повече да не безпокоя съседите си, като причината ще бъде непременно творческа заетост. Оказа се, че пак е покана — този път от семейство Данови. Беше по-дълго — обясняваха ни къде точно се намира къщата им, оттатък реката. От някои недоизказани неща после, подразбрах какво точно се беше случило след нашето заминаване от дома на Маджарови.

С мълчанието си гостите показали, че този арогантен хлапак няма повече място сред тях. Но тогава съпругата на Данов се сетила, че аз съм автор на писмата „От много любов“, която се играеше в театър „Трудов фронт“ и която много допаднала не само на нея, а и на жените на други пак академици. Казала прилични думи за спектакъла, пък и за автора. Дъщерята пък казала, че стиховете на Стапка също ѝ допадат и още нещо и за двамата ни, което не можело да се отмени. И строгите академични вени се наклонили в наша полза. Щом гостът е поканен, а не натрапник, домакините, според тяхното възпитание, са длъжни да направят всичко, той да се чувства колкото се може по-удобно, а не че е на чуждо място. Един творец все пак е в правото си да има някакво самочуствие и не е длъжен винаги да се съобразява с останалите. А и една цигара с кафето не е извън нормата на приличието. Намерили с какво да оправдаят недотам уважителното ми държание. Все пак те си имаха своя, съвсем различна от нашата, мярка за хората.

Така или иначе у Данови ние с жена ми като че ли бяхме центърът на вниманието. Говореше се главно за литература, където ние щем не щем трябваше да вземем участие. Главно за поезия, а и за драматургия. Спомена се някак между другото и пиесата ми „От много любов“ и срещнах няколко благожелателни погледа. Дъщерята на Данов каза за съвременната гръцка поезия — говори главно за Варналис и Кавафис. Аз се поосвободих от първоначалната си скованост, казах преведеното от мен стихотворение на Менелаос Лудемис „Аз съм добре“, което се хареса на всички. Петко Стайнов ме беше турил да седна до него и след декламацията ме покани — вече не писмено — да отида не другия ден пак „по обичайното време“ у тях. Искал да ми покаже нещо, което сигурно щяло да ме заинтересува. Туреният само пред мен пепелник ме потискаше — аз не пуших през цялото време, — но литературната вечер ни въодушеви. Тръгнахме си с устна уговорка — след два дни ще гостуваме у академик Живко Сталев.

Разговорът ни на другия ден с Петко Стайнов започна за окосеното и вече изсъхнало сено. Той ми припомни, че преди години сме летували заедно в Созопол. Но освен че се поздравявахме, май нищо не сме говорили. Че госпожа Каменова ме помолила да го вземем с нашата група на екскурзията, която групичката ни бе уредила до Ропотамо. Бях забравил за това, но си спомних, че имаше такова нещо. . . Бил възхитен от тази екскурзия и главно от всички нас — искряща младост непрекъснато сме пели. И това беше верно. . . Той беше облечен толкова-официално, като че ли щеше да ходи на прием в някоя западна легация, а не на екскурзия. Но го бе поканил Ненко Балкански, с когото се знаех като казначийци. Още от тръгването на нея, изпратен от Ана Каменова, започнаха песните. За диригент се самопровъзгласи Тамара Джежева. След час и половина, два, присгнахме на устието. Лодки на липовани ни свалиха на брега. Запалихме огън, разположихме се наоколо, по него го загубихме, което не ни разтревожи никак. А когато привършихме обед и бяхме изпили достатъчно бутилки алкохол и бе дошъл часът на декламациите, той изникна отнякъде. Приседна до нас, но не искаше да сподели трапезата ни. Обядвал сандвичи — показа ни кърпата, в която му ги беше свила Ана Каменова. Каза, че обиколил района — западнала, нестопанисвана гора. Пуцниак, речи го. . . Искал да поседи само с нас и да слуша песните ни. . . Завръщането беше още по-шумно.

Припомних си всичко и реших, че е редно да извия и себе си и другите, че малко попрекаляхме с пиенето. . . Нямало такова нещо — погледна ме изненадан той. . . Изкачихме стълбата и влязохме в познатия ми етаж. Но сега не в лявата, а в дясната стая. Тя не беше така подредена, както другата — в ъглите бяха груписти стари, някогашни домакински ваданлъци. А край стените бяха наредени обко-

вни сандъци. Стайнов разтвори единия — бяха пълни с книги и по лъхналия ме въздух разбрах, че ще да са стари. . . Никога не бях допускал, че ще държа в ръцете си книги, които за мене бяха легенда дотогава. Като започнем с „Рибния буквар“ на доктор Петър Берон — един сравнително запазен и чист екземпляр, вестници на нашите революционери Раковски, Каравелов, Ботев. Ако се не лъжа и ранен прерапис от Паисиевата история. Научих една от версиите за написването на житието и страданията на грешнаго Софрония. Писал я по повод някакво обвинение като Видински владика, за оневиняване, или по-точно за оправдание, до когленеца Кръстевич, който по това време е бил наместник на турската власт във Влашко и Молдова със седалище град Яш.

Тези книги аз имах право да разгледам и чета само в стаята — не се даваха за лично ползване въпреки. Стигнах до един дневник от по-близкото минало. От първите му редове разбрах, че авторът му е пълен отрицател на Априлското въстание. . . Това и-що можеше да взема и прочета у нас, но не оригинала, а публикацията му в една луксозна книга за Копривщица. (Копривщеници са хора патриоти. Освен тази книга съм виждала и други с неугледен вид, за самочувствие. Тъстът на Димчо Маринов ни показваше някога един екземпляр от „Видни копривщеници“. В главата „Видни копривщеници зетьове“ начело беше Яворов. На последната страница беше името на стареца — капитан Кунчо — с гемията си, пренасяла дървени въглища от Бургас до Цариград. Нямаше издател и съставител. Навярно и капитанът бе субсидирал изданието, за да турят на цяла страница него и гемията му. Екземплярът, който държах в ръцете си, нямаше нищо общо с онези ежедневки. Солидно, с няколкокостотин страници издание, с черна луксозна подвързия със златни букви, вбиги в нея. А и сътрудниците бяха видни археолози, географи, историци, общественици, писатели. И в главата, където бяха спомените на участвувалите в Априлското въстание, бе отпечатан и този дневник.)

Струва ми се, че изданието и особено този текст са много малко известни на читателите. Авторът на дневника е сакат или недъгав псалт в черквата. Въстаниците той нарича „карагьозчи“, защото са носели униформи, взети от даваното преди това представление на „Многострадална Генюева“. Но преди да избухне, той е усещал, че в градчето се върши нещо нередно и всяка вечер и сутрин моли бога да взруми хората, повели се по акъла на чапкъните като Каблешков и Найдено поп Стоянов. Нима могат хиляда, две хиляди човека да сричат вековната турска империя? . . . Изключено. Само бедни, огън и жупел ще докарат върху главите на бедното население. Каблешков и Найдено поп Стоянов са богати хора, широко им е около врата, могат да си разиграват коня както си искат. Лесно им е да се отърват после с парите си, а другите? . . . Ликува, когато ръководителите на въстанието са затворени в хекимницата и свещенолеярната, после идва Ворчо Войвода, освобождава ги. И той на свой ред е анатемосан, както му е ред. Турските войски обграждат Копривщица и започват преговорите с пашата. Пак молитви към бога, пак състрадание и жалба по бедния народ. . . Казвал той, какво ще стане и то се сбъднало, но кой го е слушал. . . Примирен, след като споменава колко жълтици са взети от населението, пак се затваря в стаячката и отправя молби към бога да облекчи страданията на хората и душата му, грешна, но отпавила поглед към него.

Тези немалко на брой страници ми се сториха кошуство към паметта на героите от ония дни. Върних книгата на Петко Стайнов и казах възмущението си. Той ме погледна учудено, с разбиране, но тактично ми каза и своето становище. Дневникът на псалта изразявал мнението на реалистите, на трезвомислещите, на хора, които мислят само за хесата и рахатълка си. И това е немалка част от народа ни! Иска свобода, но извоювана от други, без да се наруши спокойствието им, пък камо ли да жертват нещо от себе си. За тях идеалът, възвишеното, саможертвата не съществува. И погледното обективно, те са прави. Та нали и Бенковски, гледайки от върха на Стара планина пожарите в Тракия, казва: „Аз отворих дълбока рана в гърдите на Турция. А Русия, нека сега заповяда. . . Знаем за този скептицизъм, който не е само сред чорбаджиите — иначе въстанието би се задържало по-дълго време, но нямаме реален документ за това. И ето, че псалтът го е изразил. Това е документ за историята.

Неговото хладнокръвно и обективно обяснение ме смути. Беше прав. . . Пренесох го в наши дни — всичко се повтаряше. Обикновени хора, които едва живуркаха в беднотията си, завиждаха в себе си на популярността и легендарността на тях, които си бяха турчили „главата в торбата“, но нямаха кураж да подпомогнат дори с нещо партизанското движение. Някои от тях предателствуваха от невежество — нямаше въведен полицейски час, а гладният добитък в кошарите и оборите им пустаеше. Но нямаше сакат псалт в наше време да опише всичко това, което бе част от историята. А и писателите, понесени от гребена на революционната вълна, не се замисляха за каменния, студения, индиферентен зид от човешки

груб практицизм, който понякога се изпречваше пред съпротивителното ни движение. А да оставим друга страна, че тези хора на Девети крешяха най-силно и проглушиха ушите ни с революционни лозунги.

Този ден ми бе поднесена поредната изненада в Маджаровата къща. Ана Каменова ми показа подвързана, дебела тетрадка, собствено производство. В нея всеки, който преспи макар и една нощ в този дом, е бил длъжен да напише нещо от преживяванията си в Копривщица. Известни държавници, съпартизани на Михаил Маджаров, посланици или представители на френската или английска легация, известни наши писатели, някои от които вече покойници. На две страници имаше и стихотворение от Владимир Василев. . . Станал рано, разхождал се по двора, опиянен от тишината и красотата на градчето. Стигнал по пътеката до делвата и започнал да разговаря с нея. Запитал я защо е със и ни без дъно. А тя му отговорила, че въпреки всичко, не била дъновистка. (По това време сектата на Дъно беше нещо примамващо със загадъчността си, дори една от княгините на тогавашния двор бе станала „дъновистка“, а и негови ученици са влияли и на външната ни политика — заместникът му Лулчев е бил един от най-доверените тайни съветници на цар Борис и е играл фатална роля за приседняването ни към хитлеристка Германия.) Изненада ме, че вездесъщият критик пише стихотворение и че свитият, мълчалив и необщителен Владимир Василев има толкова свежо чувство за хумор. А протестът на делвата, че не е дъновистка, ми прозвуча като гавра над мистериозната секта. Минах и на нашите дни. Имаше нещо написано на руски с топографска стратегическа скица в текста. Беше написано от маршал Бирюзов, тогава армейски генерал и председател на Съюзната контролна комисия в България, който в своите спомени „Съветският войник на Балканите“ пише ласкави думи за сътрудничеството си с тогавашния министър на външните работи Петко Стайнов. Текстът, написан от Бирюзов, говореше за голямата му култура и за неотразимото му чувство за хумор. Превъзнася красотите на Копривщица — гнездо на българщината, люлка на революционерите и възхитителна архитектура. С цветни моливи бе начертана въпросната скица с ридовете край градчето, с рекичката, мостовете, разкривените махали. Две обхващащи стрелки по деретата показваха как ще бъде нанесен ударът, а сред струпаните криви линии имаше нещо подобно на Маджаровата къща и на нея бе забито знамето на победата.

Тръснах се потиснат и няколко дни живях с видяното и прочетеното в тази къща. . . В нея беше идвала майката на Бенковски. Жалила и дирила изчезналите следи на сина си Гавраил. Оттук са били ръководени хората, които са имали грижа за стадата с хиляди овце, жените, които със сръчните си ръце са изпридали вълната и тъчели безкрайно дългите платна аба, която отивала в Цариград, а и по-надолу към Суецкия канал, тогава още в строеж. Старият стопанин Маджаров бил любознателен, предприемчив човек, обикалял и други страни — Маджарско, Австрийско, дори завел и цялото си семейство на божи гроб — Ерусалим. Дал сина си — Михаил — в английското училище в Цариград, където можел да стане и доктор. Но той се зачел в книжки, прочел книгите на французките и английски големи автори, което го подтикнало после да преведе някои от тях, а за онова време прасал дописки до нашите вестници — в Славейковия в Цариград и до хъшовските в Букурещ. Понякога пописвал и стихове.

През време на Априлското въстание бил в Цариград. После, облечен в особена турска униформа с фес и с абичка, нали бил лищен, можал безпрепятствено да стигне до родното си място. Разбрал, че баша му вече е разорен — дал всичко, каквото имал, за да спаси градчето от огън и клане на турския паша. След Освобождението минал с параход Цариград—Триест, а с железница Австрия, Румъния и след туй на кон си дошел окончателно в родината. Макар толкова зрял на години, взел участие в управлението на Източна Румелия. Отначало бил съдия — съдил убийците на майката на Скобелев. Нападението било извършено от адютанта на Скобелев и неговия брат, грузинци, които той взел със себе си в походите си в Кавказ, познати от оживелия кочияш. Бил и вестникар, заемал редица важни постове и събитията го изтикали при русофилите-консерватори, които после преименували партията си в Народна — народняци. Там се сближил с Вазов, Константин Величков. След опита за свалянето на Батемберг, а и по време на диктатурата на Стамболов бил арестуван, малтретиран, заради русофилството си. После посланик в Лондон, министър-председател, довел със себе си и електричеството от Европа. После пак посланик, пак министър, застава начело на Народната партия и с неговото мнение са се съобразявали тогавашните държавници. По време на войната статиите му във вестник „Мир“, подписани с две „дубъл В“ обърнатото на латински „М М“ винаги тревожеха управниците — бяха остра критика към тяхната политика и нескрито заявяваше, че тя води народа ни към пропаст. И никога не скриваше симпатията си към руския народ. И в навечерието на народната победа загива нелепо от бомба, без да може да прегърне идващите „братушки“.

Синът на Маджаров, според семейната гробница загива млад. Но пътя на стария поема възлезият в семейството Петко Стайнов, съпруг на дъщеря му Ана. Човек на науката — професор в Юридическия факултет, завършил науките си на Запад, — той е и активен политик. Бил е също така и пълномощен министър в Париж, постоянен депутат в Народното събрание. Речите му в периода 1941—44 година, дръзки, открити и атакуващи новите варварски законопроекти и фашизираната политика на правителството, разнесоха името му надлъж и шир в нашата страна. И неслучайно той взе участие в първото Отечественофронтовско правителство като министър на външните работи.

И този дом, още открай време е бил в центъра на политическите кипежи, които са решавали някога съдбините на нашия народ. Закърмени с възрожденски дух, да бъдат винаги верни на Русия е било тяхното водещо начало. Веселин Андреев ми е казал, че в техния дом в София старият Маджаров говорел на етаж, който обитавал с жена си, на руски е „Маря Ивановна“ и тя се обръщала по съответния начин към него, а на долния етаж често се чувала английска и френска реч. Обичаш литературата, нали някога писал стихотворения, после правил преводи на художествени книги, той посрещал младите тогава литератори, някои от които са днес обезсмъртени с творчеството си. . . Ето в каква среда бе живяла Ана Каменова, ето откъде идваше нейната тактичност, благородство и нейната търпимост и настойчивост да бъде чуто и нейното мнение.

След Копривщица срещите ни оредяха. Осиновили двете дъщери на загиналите талантиливи изкуствоведи Саша и Петко Войникови, техни близки, убити от същата бомба, която паднала над скривалището, където е бил и Михаил Маджаров, те вече се грижеха за момчето на едната — за внука. Беше на годините на сина ми и аз често вземах шефството над него в творческия писателски дом в Хисаря през пролетните ваканции. Понякога се срещахме и тримата в зоологическата градина. Тя, все така спокойна, с майчинска доброта и тактичност укротяваше палавия си внук, той, нервен, трептящ като струна, не можеше да не сподели с някога тревогата си, че не стопанисваме както трябва земята си, че изсичаме горите безразборно и после ще ни дойде нещастие върху главите ни. Но тогава не се говореше хич за опасване на „околната страна“ и думите се приемаха от някои като особеност и амбиция, присъща на възрастта му. Веднъж даже се договорихме да посетим заедно Априловската гимназия — и двамата бяхме поканени поотделно на някакво чествуване, и двамата бяхме изключвани като „бунтари“ от нея. Ана Каменова се зарадва — поласка ме, че се доверяваше на моите ръце. Чааха да се обади, но дойде известие, че е починал.

Ана Каменова не идваше вече дори на наши съюзни събрания. Навярно бе улисана в къщи покрай младите. Изненада ме една нейна повест в списание „Съвременник“ — героинята пак младо момиче, но не вече нейната Харитина, макар че имаше доста от нейните черти, а съвременна девойка, в чиято съдба се оглеждаше изцяло нашето време. Прати и в „Пламяк“ разказ — не беше на нивото на повестта, но беше изненада за възрастта ѝ. Настоявах да го отпечатаме, прие се по принцип, но залежа в някоя папка. Мина доста време — може би година и половина. Телефонът в редакцията извъня и един притихнал глас — нейния — деликатно ме попита дали сме получили някога ръкописа ѝ. Само това искаше да знае. Какво да ѝ отговоря, като не беше отпечатан досега и не бе предвиден и в следващите книжки. Тя ми благодари, че все пак не е загубен някъде по пътя от дома ѝ до редакцията. Отпечатахме го малко преди смъртта ѝ.

Разгръщам старите тефтерчета-списъци с членовете на Съюза на писателите. Пазя ги в продължение на десетки години. Изтръпвам засрамен от необмислената си постъпка, продиктувано от инстинктивната виталност, че съм млад, здрав, че още дълго ще живея: след известието за смъртта на някой съм побързал да туря две черти на кръст върху него. А нима той за мене е бил само едно име и отишъл си от света, ще си е отишъл завинаги и от мене. . . Непростима глупост, равна на вандалщина. . . Нима човек, живял на този свят е само едно име? Та колко от тях живеят и сега в моите спомени, чувам понякога техния глас. И не виждам ли понякога как те неодобрително клатят глава, без да ме укорят гласно, при поредната ми прибързаност или глупава постъпка? Та нима не дължа на тях толкова много неща, които и сега ми дават самочувствие, увереност и сила да посрещам идващите дни? . . . А някои от тях бяха коректив за мене само с това, че са живи, че дните ми текат заедно с техните, че тяхното понякога дори и незначително внимание ме е греяло.

Един от тези корективи в живота ми бе и Ана Каменова.